

УДК 159.9

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ;

Бідило Ю.В., магістрант соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ У ПРАЦІВНИКІВ АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ

У статті наведено узагальнення уявлень про професійну деформацію особистості та її прояви в професії рятувальника, теоретичне дослідження причин та умов виникнення професійної деформації у працівників ДСНС, а також аналіз сучасних підходів щодо вивчення проблеми професійної деформації.

Ключові слова: професійна деформація, стаж роботи, професійне вигорання.

В статье приведено обобщение представлений о профессиональной деформации личности и ее проявлениях в профессии спасателя, теоретическое исследование причин и условий возникновения профессиональной деформации у работников ГСЧС, а также анализ современных подходов к изучению проблемы профессиональной деформации.

Ключевые слова: профессиональная деформация, стаж работы, профессиональное выгорание.

Постановка проблеми. Професійна діяльність накладає не тільки позитивний відбиток на особистість фахівця, тому, на нашу думку, заслуговує уваги припущення, що вплив професійної діяльності на працівника залежить від специфіки самої діяльності.

Враховуючи специфіку діяльності працівників ДСНС, цілком ймовірним є припущення, що вплив стрес-чинників у поєднанні з індивідуальними особливостями працівників виступає передумовою виникнення та формування професійної деформації у рятувальників.

Актуальність вивчення професійної деформації та шляхів її подолання зумовлена не тільки її негативним впливом на ефективність праці, але й тим що професійне, та як наслідок, психологічне перевантаження впливає на все життя людини, змінюючи її психічний та соматичний стан, що призводить до погіршення здоров'я, психологічних проблем та особистісних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стійкий інтерес до багатоаспектного явища професійної деформації фахівців ризиконебезпечних професій пояснюється, з одного боку, комплексом психологічних та соціальних питань, пов'язаних зі збереженням безпеки життя самих працівників, а з іншого боку – проблемністю та невирішеністю багатьох важливих аспектів цього феномену. Вважається, що професійна деформація це результат появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності. Деякі дослідники вважають, що професійна деформація є результатом невідповідності людини суспільній професійній нормі та становить комплекс специфічних взаємодіючих змін в особистісній структурі, які виникають внаслідок впливу умов професійної діяльності.

Враховуючи специфіку діяльності працівників ДСНС, цілком ймовірним є припущення, що вплив стрес-чинників у поєднанні з індивідуальними особливостями працівників виступає передумовою виникнення та формування професійної деформації у рятувальників.

На наш погляд, феномен професійної деформації у працівників ДСНС можна визначити як проникнення «Я-професійного» у «Я-особистісне», тобто вплив професійних установок не обмежується виключно професійною сферою, а після виходу особистості з професійної ситуації не відбувається природного «виправлення». Саме тому навіть в особистому житті фахівець продовжує нести на собі «деформуючий відбиток» своєї професії.

Наприкінці ХХ ст. О. Блінов, В. Бодров, Г. Гребенюк, М. Корольчук, В. Крайнюк, В. Стасюк комплексно досліджували психологічне забезпечення діяльності працівників ДСНС з метою створення сприятливих умов для зниження нервово-психічної нестійкості, ситуативної та особистісної тривожності.

Питанням психологічного супроводу та підвищення ефективності діяльності рятувальників у сучасній психологічній науці опікуються такі дослідники як Л.О. Гонтаренко, Д.В. Лебедєв, С.Ю. Лебедєва, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець, Н.В. Оніщенко. Розвиток вивчення проблемних питань психологічної стійкості, стресостійкості, негативних психічних станів працівників екстремального профілю базується на роботах О.О. Назарова, В.П. Садкового, О.В. Тімченка, В.Є Христенка. Вивчення індивідуальних психічних властивостей рятувальників створює потужний інформаційний ресурс у питаннях розробки спеціальних програм з попередження розвитку професійної деформації.

Стосовно фахівців екстремального профілю, професійна деформація становить результат викривлення професійних та особистісних якостей під впливом негативних стрес-факторів діяльності та навколишнього середовища. Психоемоційні та фізіологічні навантаження, які зумовлені специфікою діяльності сприяють розвитку професійної деформації особистості самих фахівців.

Специфіка ризиконебезпечної діяльності, складність умов її реалізації, психоемоційні та фізичні навантаження сприяють відносно швидкому розвитку професійної деформації її носія. Безумовно, внутрішньо особистісні зміни працівника відображаються в його вчинках, стилі спілкування, перевагах, поведінці в цілому в професійній та поза професійній діяльності.

Найбільш докладно феномен професійної деформації серед фахівців екстремального профілю діяльності було досліджено в роботах В.С. Медведєва. На думку автора, професійна деформація працівника ДСНС представляє собою зсув професійних можливостей та індивідуальних властивостей фахівця в асоціальний бік, що формується в результаті негативних особливостей змісту, організації та умов її професійної діяльності. У межах даного підходу загальна деформація є передумовою професійної деформації у вигляді індивідуальної схильності до неї.

Отже, результати аналізу наукових джерел свідчать, що в межах вивчення питання професійної деформації в науковому середовищі склалося декілька тенденцій. Автори першої тенденції (Н.Л. Гранат, А.С. Куфлієвський) розглядають професійну деформацію, не як окремий феномен, а в контексті ін-

ших проблем професійного функціонування особистості, тому не розкривають сутності професійної деформації, а лише частково окреслюють її.

Дослідники другої тенденції (В.О. Коновалова, Н.І. Наєнко) намагаються більш детально окреслити негативні зміни особистості внаслідок професійної діяльності: зміни професійно важливих якостей, особливостей само сприйняття, професійного мислення, виникнення чи загострення цинізму, підозрілості, ворожості тощо.

За третьою тенденцією вивченням безпосередньо проблеми професійної деформації, як поліаспектного феномену опікуються такі дослідники як Ю.В. Александров, М.Д. Левітов, В.С. Медведєв, Т.С. Ткаченко. Вони не тільки розкривають сутність професійної деформації, але й визначають її детермінанти (показники, критерії, причини, прояви, тощо). З позиції даного підходу професійна деформація є комплексом своєрідних взаємопов'язаних змін окремих якостей та особистості в цілому, що виникають у результаті професійної діяльності.

Метою даної статті є узагальнення наявних уявлень про професійну деформацію особистості та її прояви в професії рятувальника, теоретичне дослідження причин та умов виникнення професійної деформації у працівників ДСНС, а також аналіз сучасних підходів щодо вивчення проблеми професійної деформації.

Виклад основного матеріалу. Актуальність вивчення професійної деформації та шляхів її подолання зумовлена не тільки її негативним впливом на ефективність праці, але й тим що професійне, та як наслідок, психологічне перевантаження впливає на все життя людини, змінюючи її психічний та соматичний стан, що призводить до погіршення здоров'я, психологічних проблем та особистісних змін.

Щодо професіональної деформації у фахівців екстремального профілю діяльності то вона являє собою звуження інтересів людини до суто професійних, зрощення особистості з професійними ролями в поєднанні з недорозвиненістю іншого рольового репертуару, наявність у поведінці людини неадекватних компонентів самоствердження за рахунок впливу великої кількості стрес-факторів професійної діяльності. При цьому деформаційні викривлення призводять до зміни якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки), що формуються під впливом тривалого виконання професійної діяльності.

Внаслідок нерозривної єдності свідомості та професійної діяльності формується професійний тип особистості. Принциповою розбіжністю, яка дозволяє диференціювати риси особистості професійного типу від рис особистості, яка зазнала професійної деформації, є те, що професійна особистісна деформація – це процес, який дисгармонізує соціальні пласти мотиваційно-потребової сфери особистості, викривлюючи сутність якості людини та глибоко дисгармонізуючи таким чином всю особистість у цілому.

Несприятливі умови праці викликають негативні зміни, які на перших етапах формування проявляються у професійній сфері, з часом ці зміни відбиваються і на поза професійній сфері фахівця. Розвиток даного процесу відбувається наступним чином. У процесі повторення професійних ситуацій ре-

гресивні зміни «осідають» у структурі особистості, що призводить до її деформації в професійному спілкуванні. Спочатку виникають тимчасові негативні психічні стани та установки, починають згасати та «випадати» позитивні якості. Потім «загострюються» рубіжні стани, пізніше на місці позитивних виникають негативні психічні якості, які змінюють особистісний профіль фахівця та співвідношення професійно важливих якостей у ньому. При повторенні ситуацій негативні стани закріплюються та витискують позитивні якості особистості, вага останніх властивостей зменшується. Формується стійке викривлення конфігурації особистісного профілю фахівця, що вказує на деформацію особистості.

Професійна деформація особистості може носити епізодичний або стійкий, поверхневий, або глобальний, позитивний, або негативний характер. Вона може проявлятися у професійному жаргоні, в поведінці, і навіть у фізичному вигляді та бути своєрідною реакцією на опір середовища, в якому відбувається професійна діяльність.

Окремим видом професійної деформації є синдром професійного вигорання, який характеризується втратою інтересу до фахової діяльності, апатією, легким депресивним станом.

У фахівців екстремальних професій вигорання – це дисфункціональний стан, що виникає під впливом тривалого психоемоційного стресу. Даний стан характеризується емоційним виснаженням, знецінюванням праці та зниженням ефективності професійної діяльності. Отже, у фокусі проблеми емоційного вигорання як окремого виду професійної деформації перебуває відповідність/невідповідність потенційних можливостей фахівця та соціальних умов його діяльності. Важливим є аспект емоційної заразливості синдрому «вигорання», що також підкреслює його соціальну природу.

У вітчизняній психологічній науці соціально-психологічні детермінанти синдрому «вигорання» серед фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України досліджував А.С. Куфлієвський. Автор визначив синдром «вигорання» як багатовимірний феномен, що в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України виражається у фізіологічних і психологічних реакціях індивіда на складну ситуацію.

Основним критерієм формування деформаційних змін виступає часовий параметр, або стаж роботи: з часом у працівника ДСНС професійно важливі якості викривляються, деформуються та закріплюються у відносно стійкі особистісні риси, що й зумовлює рівень розвитку професійної деформації. Але існує один нюанс, щодо працівників ДСНС, який свідчить про те, що коефіцієнт психологічної деформованості працівника не обов'язково пропорційний його стажу роботи. Тобто фахівець системи ДСНС міг брати участь у надважкій професійній ситуації та навіть у молодому віці зазнати значних деформаційних змін.

Оскільки коефіцієнт психологічної «вартості» працівників ДСНС пов'язаний із впливом значної кількості стрес-факторів і такими професійно-важливими якостями фахівця, як стресостійкість, емоційна стійкість, можна передбачити, що основні деформаційні процеси будуть проявлятися саме в емоційно-вольовій сфері особистості.

Вплив професійної деформації на діяльність найбільш рельєфно спостерігається через конкретні прояви. Перший прояв пов'язаний із сталим упередженням ставленням до об'єкта професійної діяльності. Таке ставлення характеризується негативним емоційним забарвленням, психологічною «сліпотю» на позитивне та перебільшенням негативного в людині. У діяльності це виражається у звинувачувальному нахилі тощо.

Другий прояв професійної деформації пов'язаний з довільно-суб'єктивним тлумаченням поведінки. Конкретними її проявами є зловживання владними повноваженнями, використання заборонених засобів, формально пасивне виконання обов'язків.

Третім проявом професійної деформації фахівців екстремального профілю діяльності є перенесення стилю службового спілкування, окремих професійних методів та прийомів на позаслужбові стосунки з найближчим соціальним оточенням – рідними, знайомими та ін. Показовими тут є збіднення лексикону, збільшення кількості жаргонних та брутальних слів і словосполучень.

Наступний прояв професійної деформації пов'язаний з «огрубленням» особи. Він полягає у звуженні інтересів та захоплень, їх змістовному спрощенні аж до примітивізму.

П'ятим проявом професійної деформації, на думку В.С. Медведєва, є зміни в так званому образі «Я». Зміни стосуються передусім професійної складової образу «Я». Ці зміни проявляються у стабільно завищеній професійній самооцінці, хворобливому реагуванні на критику, жорсткій орієнтації на особистий професійний досвід.

Значний вплив на розвиток професійної деформації фахівців ризиконебезпечних професій має тривалість виконання службових обов'язків (стаж роботи). За відсутності спеціальних заходів з попередження та корекції деформації ймовірність її виникнення залежно від стажу оцінюється експертами так: від 1 до 5 років служби – невисока ймовірність деформації, при цьому спостерігається переважно початковий рівень; 6-10 років – ймовірність досить висока, деформація виникає часто; 11-15 років – ймовірність деформації дуже висока, вона виникає в більшості працівників; понад 16 років – деформація майже неминуча.

При формуванні професійної деформації працівників ДСНС, на нашу думку, визначальним є ступінь власної відповідальності фахівців за збереження життя та здоров'я інших людей, який необов'язково є пропорційним стажу роботи працівника. Зниження ступеня відповідальності за життя людей та втрата альтруїзму – фактори, що опосередковують виникнення професійної деформації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС.

Виходячи з проведеного аналізу, професійну деформацію можна визначити як процес дисгармонізації системи особистісної сутності під впливом особливостей професійно-посадової ролі. При цьому індивідуально-особистісні якості можуть як сприяти подібній дисгармонізації, так і протистояти їй. Викривлення особистісних властивостей закінчується фактичним відчуженням суб'єкта професійної діяльності від родової людської сутності та веде до соціальної дезадаптації або звуження діапазону адапційних можливостей. Професійно деформована особистість акумулює в собі такі риси ха-

рактеру, настанови та переконання, які використовує в якості засобу досягнення суб'єктивно-значущих цілей.

Професійна деформація, за В.С. Медведєвим, полягає у специфічних змінах у структурі особистості, що формуються внаслідок виконання протягом певного часу основного виду професійної діяльності. Ці зміни простежуються на різних рівнях психічних процесів, станів, рис особи. Професійна деформація становить комплекс взаємопов'язаних змін окремих якостей та структури особистості в цілому, що виникають у результаті професійної діяльності. Сутність основних змін полягає в наступному.

По-перше, це гіпертрофія важливих характеристик з наступною їх трансформацією у свою якісну протилежність, коли пильність перетворюється на підозрілість, впевненість – на самовпевненість, вимогливість – на прискіпливість.

По-друге, це актуалізація та розвиток соціально негативних рис, таких як жорстокість, мстивість, всюдозволеність, професійна корпоративність. Формуються та стають довготривалими деякі психічні стани у пізнавальній (сумніви, незібраність), емоційно-чуттєвій (незадоволеність, нудьга), вольовій (нерішучість) сферах особистості.

По-третє, це припинення формування та розвитку й навіть атрофія окремих рис. Зміни такого характеру стосуються самооцінки, професійно-психологічної стійкості, емпатії, адекватної професійної мотивації. Деякі риси набувають специфічно викривленої форми.

По-четверте, це неузгоджене, дисгармонійне, а надалі спотворене співвідношення та взаємодія окремих рис, підструктур особистості, коли пригнічення одного веде до абсолютизації іншого. Таке співвідношення рис призводить до того, що працівник стає більш залежним (не лише в професійній, а й у соціальній сфері) від зовнішніх обставин і мінливостей долі. При їх сприятливому поєднанні він може досягнути значних успіхів, а за інших обставин – стати соціально дезадаптованим невдахою.

Вищезазначені головні деформаційні зміни, за В.С. Медведєвим, постають і розвиваються за двома принципами: аналітичної незалежності та позитивного зворотнього зв'язку. В одному випадку окремі деформаційні зміни можуть не співпадати за часом виникнення та темпами розвитку. В другому ж одна зміна виступає сприятливою умовою для іншої зміни, яка у свою чергу є підсилюючою обставиною для першої.

Найважливішим чинником ефективності виконання завдань за призначенням залишається людський фактор. Ступінь відповідальності працівників ДСНС України є першою ситуативною реакцією на різноманітні стресори, і тому виступає головною специфічною особливістю професійної діяльності рятувальників. Зниження ступеня власної відповідальності, втрата альтруїзму, емоційне вигорання є найпоказовішими особистісними змінами фахівця, що свідчать про наявність у нього професійних деформаційних змін. Дана обставина на перший план висуває актуальне питання: збереження фізичної, функціональної та, найголовніше, психологічної надійності персоналу ДСНС при виконанні завдань за призначенням.

Таким чином, серед основних психологічних детермінант формування професійної деформації працівників служби ДСНС головною виступає сама професійна діяльність, а також:

- 1) невідповідність мотиву вибору професії конкретною особистістю меті професійної діяльності (корисливі мотиви, прагнення влади тощо);
- 2) невідповідність очікувань недосвідченого фахівця професійній реальності, труднощам на шляху професіоналізації;
- 3) стереотипізація, формування автоматизованих професійних умінь;
- 4) вплив механізмів психологічного захисту у зв'язку з підвищеною емоційною напруженістю, насиченістю, відповідальністю, загрозою для життя та здоров'я, що ведуть до синдрому «емоційного вигорання», раціоналізації, витиснення, проекції, регресії;
- 5) акцентуації характеру, що трансформуються в професійні акцентуації;
- 6) затримки професійного розвитку (стагнації);
- 7) зниження рівню інтелекту.

Детермінанти виникнення професійної деформації розподіляються на наступні три групи:

- 1) «діяльнісні» детермінанти, тобто пов'язані з професійною діяльністю та окремими завданнями за призначенням;
- 2) «особистісні» детермінанти, пов'язані з індивідуально-особистісними характеристиками працівника;
- 3) «мікросоціальні» детермінанти, пов'язані з найближчим соціальним оточенням фахівця. Відповідно до джерел виникнення професійна деформація поширюється на сфери прояву, а саме:

- професійну;
- найближче соціальне оточення;
- особистість самого працівника.

Однією з найпоширеніших причин професійної деформації, на думку дослідників, є специфіка професійної діяльності та особливості найближчого оточення фахівця. Іншою, не менш важливою, причиною деформаційних змін виступає розподіл праці та звуження спеціалізації фахівців. Щоденна робота протягом багатьох років з вирішення завдань за призначенням удосконалює не тільки професійні знання, але й формує професійні звички, стереотипи, визначає стиль мислення та стиль спілкування.

Служба у ДСНС належить до тих видів професійної діяльності, умови й характер яких можуть чинити травмуючий вплив на психіку (психологічна напруженість праці, можливість отримання травми чи втрати життя, велика відповідальність). На нашу думку, зниженням ступеня власної відповідальності за збереження життя людей, втратою альтруїзму та, відповідно, передумови виникнення професійної деформації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС виступають наступні фактори:

- працівникам аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України часто доводиться працювати з групами постраждалих, і ці групи не створюються штучно, вони були створені самим життям, наприклад через драматичну ситуацію катастрофи;

- працівники аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України часто перебувають гострому афективному стані. Іноді доводиться працювати, коли самі постраждалі знаходяться ще в афективному стані, що не зовсім звично для нормальної професійної діяльності;

- високий рівень психоемоційної напруги при виконанні завдань за призначенням;

- наявність майже в усіх фахівців відчуття втрати, оскільки часто постраждалі втрачають близьких людей, друзів, місце проживання і роботу;

- ризик роботи з трупами.

Отже, враховуючи специфіку діяльності ДСНС, цілком ймовірним є припущення, що вплив стрес-чинників, у поєднанні з індивідуальними особливостями працівників, може виступати передумовою виникнення та формування професійної деформації у рятувальників, при цьому особливості професійної деформації визначаються рівнем виразності власної відповідальності за збереження життя та здоров'я інших людей. Виходячи з цього, на нашу думку, професійна деформація може проявлятися на трьох рівнях, а саме:

- 1) рівні мікроаналізу (характеризує психологічну категорію професійної деформації через домінуючу специфічну відмінність професійної діяльності працівників ДСНС України – ступінь власної відповідальності рятувальників за збереження життя і здоров'я інших людей);

- 2) рівні посереднього аналізу (розкриває деформаційні зміни через особистісні характеристики);

- 3) рівні мікроаналізу (прогнозує ризик виникнення професійної деформації на основі поведінкових особливостей при виконанні завдань за призначенням у межах кожного конкретного виду діяльності працівників ДСНС України).

Враховуючи вищезазначене, професійну деформацію в межах специфіки діяльності ДСНС можна визначити як комплекс змін окремих якостей та особистості в цілому, що залежить від ступеня власної відповідальності працівників ДСНС за збереження життя та здоров'я інших людей.

Висновки. Професійна деформація у працівників екстремального профілю діяльності являє собою звуження інтересів людини до суто професійних, зрощення особистості з професійними ролями в поєднанні з недорозвиненістю іншого рольового репертуару, наявність у поведінці людини неадекватних компонентів самоствердження за рахунок впливу великої кількості стрес-факторів професійної діяльності. При цьому деформаційні викривлення призводять до зміни якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки), що формуються під впливом тривалого виконання професійної діяльності.

Можна зробити висновок, що довготривале, багаторічне виконання професійної діяльності може призводити до професійних деформацій. Таким чином, професійна деформація особистості – це поліаспектний феномен, детермінантою якого виступає професійний стрес, при цьому «вигорання» та збереження захопленості роботою – це два полюси взаємин людини та професії в сфері «людина-людина».

Проведений теоретичний аналіз сучасних підходів щодо виявлення взаємозв'язку між особливостями деформаційних змін у рятувальників та стажем їх роботи, дає можливість зробити наступні висновки:

Фахівець знаходиться до 5 років на службі — деформація малоімовірна, незначна, найчастіше спостерігається початковий рівень, який характеризується зовні непомітними переважно кількісними змінами в особистості.

6-10 років служби — переважно середня ймовірність професійної деформації, початковий та середній рівні поширені приблизно однаково. Акцентовані риси гіпертрофуються, інші зупиняються в розвитку, або починають атрофуватись.

11-15 років служби — ймовірність деформації висока, виникає глибинний рівень, на якому деформуючі зміни вражають всю особистість, котра потрапляє у нову залежність від професійної сфери.

Фахівець знаходиться на службі в ДСНС більше 16 років — деформація практично неминуча.

Сутність викладеного дає нам змогу стверджувати, про те, що особливості прояву професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України зі збільшенням часового параметру тільки зростають.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю. В. Профессиональная деформация работников внутренних дел / Александров Ю. В. — Воронеж, 2003. — С. 195–204.
2. Анциферова Л. И. Условия деформации личности / Анциферова Л. И. — М. : Наука, 1998. — С. 54–60.
3. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / Безносков С. П. — СПб. : Речь, 2004. — С. 127–135.
4. Деркач А. А. Профессиональная деятельность в особых и экстремальных условиях / Деркач А. А. — М. : Логос, 2003. — С. 140–149.
5. Медведев В. С. Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел / Медведев В. С. — Киев, 1999. — С. 260–270.
6. Северенков И. В. Профилактика нравственно-правовой девиации в поведении сотрудников МЧС / Северенков И. В. — СПб. : Евразия, 1997 — С. 75–83.
7. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации / Форманюк Т. В. — М.: Наука, 1994. — С. 265–271.

УДК 159.98

Балабанова Л.М., д. психол. н., професор, професор кафедри соціології та психології ХНУВС

ОСОБИСТІСНА ЕФЕКТИВНІСТЬ У ПРОФЕСІЙНОМУ ЗРОСТАННІ ФАХІВЦЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ МВС УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання особової ефективності фахівця органів внутрішніх справ МВС України. Проводиться теоретичний аналіз особової ефективності. Розкривають-